

Moshe Dov Caspi (2016). *Self-Remaking: New Perspectives on Setting Out and Self-Direction*. Jerusalem: The Hebrew University Magnes Press. (457 pp.)

עדנה ענבר

ספרו של פרופ' משה כספי, או פשוט משה, כפי שאנו תלמידי נהגנו לפנות אליו, יצא לאור זמן קצר לפני מותו ביום ו', י"ב בתשרי תשע"ו - 14 באוקטובר 2016. הספר בצורתו זו הוא אוצר יקר שמכנס מחשבות, רעיונות, תאוריות והצעות פרקטיות לעיצוב דרכי חיים באופן שמתאים לכל אדם באשר הוא ובכל גיל שהוא, על פי דרכו, נטיותיו, שאיפותיו וחלומותיו. כפרופ' לחינוך, עיקר מעייניו של משה היו נתונים לשאלות ולחיפוש דרכים באשר לחינוכו העצמאי של האדם; חינוך שיהיה משוחרר מכבלי המוסכמות החברתיות ויאפשר לכל אדם להתבנות בדרך המתאימה והנכונה בעבורו.

לדברי משה, המושג ה**תְּבִנּוּת**¹ נוצר בהשראת בית מתוך שיר של המשורר ייטס, שבו הוא אומר שכאשר הוא "בונה מחדש" שיר, הוא בעצם בונה מחדש את עצמו (It is myself that I remake). בכתביו השונים, בהרצאותיו ובשפע בלתי נדלה של דפי הטיוטה שנערמו בחדר עבודתו, חיפש משה תשובות רבות ככל האפשר לשאלה מהי ה**תְּבִנּוּת**, וכיצד אפשר שהאדם יגרום לה להתהוות. ה**תְּבִנּוּת** היא תבנית לשונית שמכילה "את כל התורה כולה". היא מבוססת על השורשים ב"ן ובנ"ה ומקפלת בתוכה מושגים כמו הבנה, תבונה, בינה, התבוננות, לצד בנייה, הבניה או [אבני] בניין. נטיית שורשים אלה בבניין התפעל נועדה לציין פעולה רקורסיבית-תהליכית, כאשר כל הפעלים המבוססים עליהם יוצאים מתוך נפשו ושכלו של האדם וחוזרים אליו תוך שהוא משתנה ומתבנה.

בהקדמה לספר פורש משה כספי את תפיסתו ואת אמונתו בדבר זכותו הבסיסית של כל אדם, מילדות ואילך, לנווט את חייו בעצמאות ומתוך תחושת אחריות פנימית, ולא מתוך תלות בתכתיבי החברה שהמבוגרים מקנים לו. לדבריו, התפתחותם של עצמאות וביטחון עצמי מנוגדים ומתנגדים ל"דרכו של עולם", אשר נשלט על ידי קווים היררכיים, כמו מנהיג-מונהג ומורה-תלמיד.

משה, כמהפכן החותר לשנות "סדרי עולם", לא הסתפק בהצגת תפיסתו ובפרישה של תאוריה פדגוגית חדשה. הוא חש צורך עמוק להציע דרכי פעולה, או בלשונו - "מדריך למשתמש", עבור אלה השואפים להתבנות. כאן אנו מבחינים בסתירה: כיצד מתיישב רעיון ההתבנות כתהליך אוטונומי עם "הוראות הפעלה"? כדי ליישב את הסתירה הזאת עלינו לפנות לפרק 14, שבו כספי פורש את תפיסתו באשר להתנהלות חיים שאיננה דיכוטומית - "או-או" - אלא איחוד של ניגודים - "גם וגם". עיקרון זה מודגם בשורה של היגדים אוקסימורוניים, כאשר הקוטב האחד,

1 להרחבה על פרופ' כספי וגישת ההתבנות ראו: <https://selfremaking.wordpress.com>

קוטב החיוב, מייצג את האינטואיציה הילדית, בעוד מנגד ניצב הקוטב השלילי, המייצג את החשיבה ואת המוסכמות של עולם המבוגרים. נדגים אך קומץ מתוך ההיגדים הללו. בעוד עולם המבוגרים שואף ליציבות (אישית, משפחתית, כלכלית וכדומה), עולם הילדים הוא דינמי ומשתנה ללא הרף. בשני הקטבים יש יתרונות וחסרונות, אולם השילוב ביניהם - יציבות דינמית - מאפשר לנו לנתב את דרכנו בחיים בצורה מיטבית, תוך מיזוג של הטוב שבשני ה"עולמות". ברוח זו כספי מצביע על תופעות ועל פעולות מממדי חיים שונים. לדוגמה, דמיון מבוקר - שממזג בין הדמיון חסר הגבולות של הילדים לבין הביקורתיות של המבוגרים, שממסגרת ו"מאלפת" את הדמיון; בין הטיפוס ה"מרחף" מחוץ לגבולות המציאות לבין הטיפוס הביקורתי הפועל על פי אילוצי המציאות. אלתור שיטתי - הוא מעין מתכון לפעילות יצירתית, ועומד בזיקה לדמיון מבוקר. המיזוג בין אלתור, שהוא המצאה ספונטנית המשוחררת ממנגנוני בקרה, לבין הסתמכות על שיטה, שהיא מערכת כללים ומוסכמות, הוא מיזוג שמצוי בכל מעשה יצירתי. נציע הדגמה מעולם המוזיקה: אלתור חופשי, משוחרר מכל גבולות ואילוצים, הוא בבחינת "שרבוט" נחמד, אך עלול להיות חסר לכידות ובלתי קומוניקטיבי, אף כי הוא עשוי להיות מפתיע במקוריותו. עם זאת, כאשר ברקע התפיסתי של המאלתר מתנגן מבנה מוזיקלי בעל חוקיות מוגדרת, נוצר שילוב פורה בין ה"מוכר" לבין ה"זר". המוכר - בעל האיכות הקומוניקטיבית, והזר - המציע נקודות מבט חדשות ומרעננות, ושניהם יחדיו מעשירים את החוויה של היוצר והמאזין כאחד, ומהווים פוטנציאל לתרומה תרבותית עתידית. במאמר מוסגר נזכיר, שמשה העניק חשיבות עליונה לחינוך היצירתי, או בלשונו - יוצרנות כדרך חיים. רשימת האוקסימורונים של משה הלכה וגדלה לאורך השנים, ותקצר היריעה מלמנות אותם. הקוראים והקוראות מוזמנים להתבונן במציאות המוכרת להם, לאתר ולאחר צירופים נוספים לאלה הנזכרים בספרו.

כמוטו מרכזי בספר משה קורא לנו, הקוראים, לצאת לדרך. היציאה לדרך היא הפרק הראשון בספר, ונכתב בידי זיוה כספי, רעייתו ושותפתו לחיים ולספר זה. כאן אנו פוגשים מגוון עשיר של דרכים ושל ההולכים בהן, דרך כתיבה של משוררים שבחרה זיוה בעבורנו. הדרך, על מסתוריה ונפלאותיה, אתגריה ותלאותיה, היא המקום הפיזי והמטפורי, המזמן לנו התנסויות תבונתיות שממזגות בין הספונטני למתוכנן, בין המפתיע למצופה, בין ממדי חיים שונים, כגון הרגשי והרציונלי, האינדיבידואלי והחברתי, האסתטי והפרקטי ועוד כהנה וכהנה ממדים והיבטים בחיינו. בפרק השני משה מתאר מסעות מסוגים שונים ולמטרות שונות, בהתאם לטיפוסי מטיילים שונים: המטייל להנאתו, המטייל המונע מיצר הסקרנות, ההרפתקן, ה"ברחן" (האסקפיסט), שוחר החופש, החוקר, החולם, הבמאי ועוד. טיולים כאלה יכולים להתרחש במציאות ממשית או דמיונית, במאמץ פיזי או בהתעלות רוחנית. פרק זה שזור גם הוא בקטעי שירה על הדרך כממשות וכמטפורה. המעוניינים להתמודד עם מערך החלטות הנחוצות ליציאה לדרך ובצמתים שונים במהלכה ו"על הדרך" לזכות בכמה תובנות אישיות, מוזמנים לשחק את המשחק "בחר דרךך", ולטייל בעזרת המפה שצייר שלום קוולר (שהוא גם מאייר הספר) בספרו

של כספי, גישות המעבר להתחנכות יוצרת (מה"י), בהוצאת האוניברסיטה העברית (עמ' 325). שני הפרקים הללו הפותחים את הספר הם בבחינת מבוא והכנה לחלקיו הבאים. החלק השני של הספר, "על התבנות - המסע" (Part II: About Self-Remaking - The Journey), מתמקד במקומה של היצירתיות בחיי האדם המתבנה. את ההשראה והתמיכה לתפיסת מקומה של היצירתיות שואב משה מעולם הילדים. כאן (פרק 3) הוא מרבה לצטט תגובות מפתיעות של ילדים לשאלות בנאליות שהמבוגרים מציבים להם, ותובנות נפלאות שלהם על תופעות שונות, כמו התנהגות בעלי חיים ובני אדם, תופעות בטבע ועוד. בסוף הספר הוא מקדיש התייחסות נרחבת לנושא זה, בדברו על חוכמתם של ילדים. חלק זה מבוסס על ספרו חכמת ילדים אור כוכבים, שיצא לאור בהוצאת מכון מופ"ת (2013).

לפרק הרביעי - "התבנות ויצירתיות: לקראת גישה יצירתית-אישית" - חשיבות מיוחדת למתעניינים ביצירתיות כדרך חיים. לדעת הכותב, יצירתיות היא מושג חמקמק, שאיננו מאפשר הגדרה אחת ברורה וחדה. יש ביצירתיות מרכיבים א-רציונליים, כמו אינטואיציה, רגש, הומור, ותחושות של חופש, אהבה וחברות. מכאן שאי-אפשר להעריך יצירתיות במונחים מקובלים. בין הגורמים ה"מחשקים" יצירתיות מדגיש משה את הפחד מהחדש ומהשונה. יצירת שינוי דורשת העזה. מודעות האדם לפחדיו מפני שינוי ומפני אי-ודאות באשר לתוצאות היא צעד חשוב בתהליך ההתבנות. כאן מהדהד במוחנו האוקסימורון העזה אחראית (עמ' 144), שיש בה התכוונות כנה ונועזת לחולל שינוי מתוך מודעות להיתכנותם של סיכונים ועקיפתם בזכות החשיבה היצירתית.

תוך שהוא מונה שורה ארוכה של חוקרים והוגים שכל אחד מהם הצביע על מקצת ממאפייניו של היצירתיות, מצטיירת לעינינו תמונה מורכבת ועשירה של המושג, ומשה מוסיף עליה שני מרכיבים שהם מרכזיים מבחינתו - הומור ומשחק. הוא אף מספק לנו קריטריונים להערכת התוצר היצירתי, וביניהם המצאה, אמת, ערך, ריאליזציה (פוטנציאל ההתממשות), אלגנטיות (היבט אסתטי), והקריטריון האחרון, שכה אופייני לכתובה של משה - "קריטריונים נוספים". כל רעיון, המצאה, הצעה, מיון והגדרה הם אין-סופיים, הם נכונים לרגע כתיבתם בלבד. מתבנה יצירתי היוצא לדרך פוגש את ה"עולם" על הגלוי והמסתורי שבו בדרכים וברמות חיים כה רבות שעדיין לא סופרו, ואלה מוטמעות בתוכו באופנים רבים ושונים: באופן מטפורי, כעזרי זיכרון, בהומור ודמיון, במשחק על שני היבטיו - משחק ממשי או תאטרלי ועוד, והאחרון שבהם - "הוסף דרך משלך" (עמ' 76). פרק זה גדוש בהפניות לקריאה נוספת מתוך מבחר רב של כתבים שעניינם יצירתיות בחייו של אדם.

הפרק החמישי מתמקד בקסמי ההתבנות (The Charm of Self-Remaking). הוא נפתח בהצהרה שהתבנות היא תהליך של התפתחות מתמדת, המועצמת ומתפתחת ברמות שונות אצל כל מתבנה באשר הוא. התבנות היא חוויה שמאופיינת בריבוי: ריבוי ממשי ומטפורי של צלילים (הטרופוניה), של מקצבים (פולי-ריתמיות), של צורות (פולי-מורפיות), של גוונים (פולי-כרומטיות) ועוד. מכאן שלרשותו של היוצא לדרך פיזית או מטפורית עומד ריבוי עצום של מרכיבים לבחירה, בהתאם לצרכיו ולנטיות לבו בשלבי המסע השונים - בתכנון, בביצוע

ובהערכה. שוב צפה ועולה האסוציאציה למפת המשחק "בחר דרכך" שהוזכרה כבר, כשהיא מזמנת לנו חוויות והרפתקאות בממד הפיזי והחברתי, בממדי הזמן והמרחב, בהליכה אל הלא נודע או בצעידה בדרך המלך. בפרק השישי כספי סולל דרך להשגת רמת עומק של בחינה עצמית (אינטרוספקציה) על ידי התבוננות בטבעם של תחביבים שמהווים פעילות משוחררת מאילוץ מקום וזמן, אשר נותנת דרוור לסקרנות וליצירתיות שטמונות בכולנו.

חלקו השלישי של הספר - The Self-Remaker - Vision, Insight, Evaluation, and Action מתמקד בארבעה היבטים של האדם המתבנה: חזון, תובנה, הערכה ופעולה. ארבעת פרקיו, מהשביעי ועד העשירי, מסכמים פרקים חשובים ממשנתו של כספי, שבחלקים כבר הופיעו בספריו השונים בעברית. יש בהם התייחסות למקומם של החשיבה, הרגש והדמיון בחינוך ובתרבות, תוך ביקורת מודגשת על דיכויים בידי הרשויות הממוסדות. בפרק השביעי הוא מעלה על נס את התבונה העממית, שמעבירה אלינו מסרים מורכבים בצורה פשוטה וקליטה, דרך סיפורי עם ומשלים, ומזהיר מפני התבונה הסמויה, שהיא אזוטריה ונובעת מאינטואיציה, מחיזוי, מחלום וממעוף, ויש בה כדי לעורר חשיבה פיוטית, אך יש בה גם מרכיבים של כישוף ולחשים, צופנים ונומרוולוגיה. שני סוגי תבונה אלה הם בבחינת מעיינות של סוגי חשיבה שמשפיעים על חיינו, בין כמים חיים ומחיים ובין כבוץ טובעני. המודעות שהאדם המתבנה מפתח לסיכויים ולסכנות שבסוגי החשיבה והתבונה השונים תוביל אותו למחזות חדשים שייטיבו עמו. בהמשך ישיר לדברים אלה כספי מציע נקודות מבט ודרכים להערכתו של המתבנה באשר לתפקודיו (פרק 8). הוא מונה סוגי פרספקטיבות שמובילות לפיתוח של חזון (פרק 9) ומוליך את הקוראים אל המעבר מהחזון לפעולה (פרק 10).

החלק הרביעי בספר מרכז שפע של רעיונות, מודלים והצעות פרקטיות למימוש תהליכי התבנות. תקצר היריעה מלמנות את ההיבטים ואת סוגי התהליכים שיכולים להאיר את דרכו של האדם המתבנה. כל שנשאר הוא להמליץ על קריאה פעילה שאוספת, ממיינת ובוחרת את הדברים מושכי הלב והתבונה של כל קוראת וקורא בדרכם הייחודית אל ההתבנות. כאן מציג משה את "אבני הבניין" שיאפשרו לקוראים באמצעות בחירות אישיות להיות הארכיטקטים של מבני אישיותם ודרכיהם בחיים - לבנות ולהתבנות.

החלק החמישי בספר מביא מבחר קטן של דוגמאות ליישום רעיונות ועקרונות אחדים להתבנות, בהתאם לבחירה האישית של הכותבים. המעוניינים בדוגמאות נוספות ליישום תורת ההתבנות ימצאו מבחר עשיר בשני הכרכים של הספר התבנות: הילד, המבוגר ותרבות מתחדשת - מעולמות היצירה של תלמידיו וחבריו של משה כספי, בעריכת ד"ר חמי בן נון (הוצאת מכללת שערי משפט, 2010).

פרק הסיכום הקצר מביא את שירה של נעמי שמר "עוד לא אהבתי די". להרגשתו של משה, כל בית וכל דימוי בשיר משקפים את השאיפות ואת התהליכים שבהתבנות. האיורים בספר (עמ' 5-7), מעשה ידיו ודמיונו של שלום קוולר, משקפים בממד החזותי כמה מרעיונותיו המורכבים של משה. אמנם הם מופיעים בפתח הספר, אך הקוראים ייטיבו לפענח את סמליהם ולהבינם אחרי הקריאה וההיכרות עם הגותו של פרופ' כספי.